

Büyük Selçuklular Döneminde Nişapur'un Siyasî Durumu

The Political Situation of Nishapur in the Period of Great Seljuks

Nurullah YAZAR^a

^aİslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
İslam Tarihi AD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ankara

Geliş Tarihi/Received: 22.04.2016
Kabul Tarihi/Accepted: 31.05.2016

Yazışma Adresi/Correspondence:
Nurullah YAZAR
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
İslam Tarihi AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
nurullah_yazar@hotmail.com

ÖZET Siyasi olaylar kaleme alınırken, çoğunlukla, sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde olayların tarafları üzerinden bir aktarıma gidilir. Bununla birlikte iki tarafın güç mücadelesinden etkilenen bir diğer taraf da yönetilen konumundaki halk ve onların ikamet ettikleri şehirlerdir. Kaybedilen veya kazanılan her mücadelenin sonucu olumlu veya olumsuz yönden şehirleri etkilemektedir. Aynı zamanda şehirler de, sahip oldukları tarih, gelenek ve kültürle hâkimlerine önemli katkılarda bulunurlar. Gaznelilere karşı kazandıkları zaferlerin ardından devletleşme çabasına giren Selçuklular için Nişapur önemli bir şehir olmuştur. Selçuklular kendilerine siyasî merkez olarak Nişapur'u belirlediler. Esasen bu tercih rastgele bir belirleme değil, bilakis bilinçli atılan bir adımdı. Nişapur, Sâmânîler döneminden itibaren Horasan'ın askerî ve siyasî merkezi konumundaydı. Sâmânîler şehre önem vermiş ve bu dönemde şehir Horasan'ın en büyük yerleşim merkezi haline gelmişti. Şehir önemini Gazneliler döneminde de korumuş ve Horasan'ın en büyük şehri ve idarî merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Biz de bu çalışmamızda Nişapur'un Büyük Selçuklu hâkimiyeti altındaki siyasî tarihini ana kaynaklar ışığında incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Nişapur; Büyük Selçuklular

ABSTRACT While political events narrating, mostly, they are transferred within the framework of cause-and-effect relationship. Nevertheless, the sides who are affected from the power struggle are people people and cities where they are resident. Results of every struggle even if they were lost or won affects cities in positive or negative directions. At the same time cities have significant contributes to their governors with their history, tradition and culture which they have. After their victory against Ghaznavids, Nishapur has been an important city for the Seljuks which started becoming a state effort. Seljuks have identified Nishapur for themselves as a political center. Essentially, this determination is not a random choice, on the contrary was a step consciously discarded. Nishapur was the military and political center of the Khorasan province since the Samanid era. Samanid has given importance to the city and in this time it had become the largest settlement of Khorasan. City had kept its significance during the Ghaznavid period and it had continued to be the biggest city and administrative center of Khorasan. In this study the political history of Nishapur in the period of the Great Seljuks will be discussed in the light of main sources.

Key Words: Nishapur; Great Seljuks

Journal of Islamic Research 2016;27(2)134-47

Oğuz Yabgusu ile yaşadığı anlaşmazlıklar sebebiyle Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılan Selçuk Bey (ö. 397/1007 [?]) Cend şehrine göç etmek zorunda kalmıştı. Selçuk Bey, Cend'e geldiğinde Maverâünnehir'deki siyasal durum hiç parlak değildi. Sâmânîlerin

(819-1005) yıkılması ve Karahanlıların (840-1212) istikrarsız yapısının ortaya çıkardığı kaos ortamından zarar gören halkın Gazneli Mahmud (998-1030)'u davet etmeleri, Maverâünnehir'deki siyasi ortamın iyice içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep oldu. Bütün bu olumsuzluklar içerisinde bölgeye bir de Selçukluların gelmesi yeni sorunlara kapı araladı.

Selçukluların Karahanlılar ve Harizmşahların (1097-1231) hâkimiyeti altındaki Mâverâünnehir'de tutunma çabaları bölgedeki müttelikleri Harizm hâkimi Harun'un Gazneliler (963-1186) tarafından tertip edilen bir suikast sonucunda öldürülmesi, ardından da Buhara hâkimi Ali Tegin'in vefatıyla çok zorlaşmıştı. Bunun üzerine Selçuklular geleceklere dair önemli bir karar alıp Gaznelilerin yönetimindeki Horasan'a geçmişlerdi. Selçukluların 426 / 1035 yılında Horasan'a girmesiyle yeni bir boyut kazanan Selçuklu-Gazneli mücadelesinde 25 Şaban 429 / 1 Haziran 1038 tarihinde Serahs civarında cereyan eden savaş, Selçuklular'ın, Çağrı Bey'in üstün başarısıyla¹, Gaznelileri mağlup etmesiyle² Selçuklular için yeni bir başlangıcın ilk adımı olmuştur. Savaşın ardından Horasan Bölgesi'nin büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Türk töresi gereği hâkimiyet sahalarının paylaşımı esnasında, Tuğrul Bey bölgenin en önemli şehri Nişabur'un kontrolünü eline almıştır.³ Böylelikle Nişabur, Mehmet Altay Köymen'in ifadesiyle "üçlü şeflik döneminden tek hükümdarlık sistemi"ne geçen Selçuklu hanedanının ilk idare merkezi olmuştur.

NİŞABUR'UN BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

Serahs'da yaşanan zafer o güne kadar yurt arayışı içerisinde farklı coğrafyaları deneyen Selçuklular

devletleşme yönünde adımlar atma hususunda harekete geçirdi. Zaferin ardından sultan gibi hareket etmeye başlayan Tuğrul Bey, kendisi için merkez olarak belirlediği Nişabur'u teslim almaya kendisi gitmek yerine, anne bir kardeşi İbrahim Yinal'ı⁴ göndermeyi tercih etti. Gazneli ordusunun mağlubiyet haberi Selçuklu öncü birliklerinden evvel Nişabur'a ulaştı. Şehrin Selçukluların öncelikli hedefi olacağını tahmin eden Gazneli idarecileri, mağlubiyetin getirdiği olumsuz psikoloji ile ne yapacaklarını bilemez bir halde sonucu olmayan fiillerde bulundular. Şehrin valisi Ebu'l-Fazl es-Sûrî, yaşadığı paniğin etkisiyle zindanda bulunan mahkûmlardan bir kısmının boynunu vurdururken, bir kısmını ise özgür bıraktı.⁵ Ardından da Ebû Sehl el-Hamdûnî ile birlikte şehri terk ederek⁶ Büst üzerinden Gazneli hazinelerinin bulunduğu Mikâlî Kalesi'ne kaçtılar.⁷ İdarecilerin şehri terk etmesi üzerine başsız kalan Gazneli askerleri de şehri terk etmekte tereddüt yaşamadılar. Şehirde Gaznelileri temsilen sadece Nişabur sahib-i beridi (istihbarat amiri) Ebu'l-Muzaffer Cumahî kaldı.⁸

İbrahim Yinal komutasındaki 200-300 atlıdan oluşan Selçuklu öncü kuvvetleri, Serahs'daki savaştan 12 gün sonra Nişabur'a geldi. Göndermiş olduğu elçi vasıtasıyla kendisinin Selçuklu liderleri Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'nun öncüsü olduğunu belirten İbrahim Yinal,⁹ Nişaburlulara teslim olma çağrısında bulundu. Teklifinin kabul edilmesi halinde şehirde okunan hutbeyi Selçuklular adına çevirmekle yetineceğini, aksi halde

⁴ İbnü'l-Esir'e göre Nişabur'u teslim alan Çağrı Bey'dir. Bkz. İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966, IX, 458, *İslam Tarihi*, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, IX, 350.

⁵ Beyhakî, II, 664; Özgüdenli, s. 76.

⁶ İbnü'l-Esir, IX, 458; a. e., trc. IX, 350.

⁷ Beyhakî, II, 664; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I. Cilt: *Kuruluş Devri*, 4. bsk., T.K.K., Ankara, 2011, s. 256.

⁸ Beyhakî, s. 664-665; Özgüdenli, s. 76.

⁹ İbrahim Yinal'ın üç Selçuklu beyinin de adını zikretmesi önemlidir. İbrahim Yinal'ın ifadelerinden kazanılan başarıların ardından Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin statüsünün Musa Yabgu'dan aşağı olmadığı anlaşılmaktadır. İlaveten hanedan üyeleri arasında eldeki ve de ele geçirilecek coğrafyaların taksimi yapılmış olsa da, siyasi statü olarak idarecilerin eşit kabul edildiği görülmektedir.

¹ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 74.

² Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Saîd Nefîsî, I-III, Tahran, 1326hş., II, 660-661; Özgüdenli, s. 73-74.

³ Beyhakî, II, 673; Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921, s. 97, trc. Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1957, I, 95; Özgüdenli, s. 74.

daha büyük bir ordu ile şehre saldıracağını bildirdi. İbrahim Yınal'ın sözleri şehirde büyük bir tedirginliğin yaşanmasına yol açtı.¹⁰

İbrahim Yınal liderliğindeki Selçuklu öncüleri daha şehre gelmeden Gazneli mülkî ve askerî erkânının şehri terk ettiğini görmüştük. Hal böyle olunca Nişabur'un geleceği hakkında karar almak sivil, dinî ve ilmî kanaat önderlerine kalmıştı. Nişabur'un önde gelen isimleri teklifi değerlendirmek ve durum değerlendirmesi yapmak için liderleri kabul ettikleri Kadı Saîd'in evinde toplandılar. Kadı Saîd, kendi fikrini izhar etmeden önce, ortamın nabzını tutma adına, toplantıya katılanların fikrini aldı. Nişabur âyânları, kendilerinin asker olmadıklarını söyleyerek Hacib Subaşı yönetimindeki Gazneli ordusunun dahi mağlup edemediği bu gruba karşı ellerinden bir şey gelmeyeceğini belirttiler. Genel kabulün teslimiyet noktasında olduğunu gören Kadı Saîd de benzeri bir fikre sahipti. Kadı Saîd, savaşmanın sivil halkın görevi olmadığını söyleyerek, Gazneli ordusunun şehri terk etmesinin ardından itaatten başka çarelerinin kalmadığını ifade etti. Bu fikrini de Gazneli Mahmud'un Karahanlıların saldırılarına direnmeleri sonucu harap olan Belh halkını bu tercihlerinden dolayı kınaması ve halkın kendilerinden kuvvetli olana itaat etmeleri ve şehrin yağma ve tahribata uğramasını önlemesi gerektiğine dair sözleriyle temellendirmiştir.¹¹ Ardından da hal-i hazırda içerisinde buldukları durumun o gün Belh için geçerli olan şartlardan farksız olduğunu ilave ederek¹² Nişabur halkını Selçuklulara itaat hususunda cesaretlendir-

miştir.¹³ Diğer katılımcılar da şehrin selameti için en doğru kararın bu olduğunu, aksi takdirde Nişabur'un boşu boşuna tahrip olacağını belirttiler. Nişaburlu seçkinlerin şehrin teslimine dair ortak karar verilmesine rağmen içlerinin rahat olmadığını, ileride Gazneli hükümdarı Sultan Mesud (1030-1041) ile karşılaşılırsa almış oldukları karardan dolayı suçlanmamaları için bir mazeret aramalarından anlaşılmaktadır. Bu noktada da, şehirde olası bir Gazneli hâkimiyetinin yeniden tesisi halinde Sultan Mesud'a özürlerini beyan edip af dileyebileceklerini söylediler.¹⁴

Şehrin Selçuklu öncüsü İbrahim Yınal'a teslimin tartışıldığı sırada Kadı Saîd'in zihninde bir Selçuklu imajı olduğunu, yine aynı toplantıda, Selçukluları "ellerini kan ve yağma ile yıkamış bir grup" olarak tanımlamasından anlıyoruz. Selçukluların ve de onlardan önce Horasan'a geçmiş olan göçebe Türkmen zümrelerinin, sebep her ne olursa olsun, bölgeye vermiş oldukları zarar göz önünde bulundurulduğunda bu tanımlamanın tutarsız bir karalamadan ibaret olmadığı söylenebilir. Kadı Saîd'in dillendirdiği Selçuklu imajından toplantının diğer katılımcılarının habersiz olduğu düşünülemez. Olumsuz bir tanımlamaya sebep olan önceki uygulamalar şehrin teslimi noktasında tereddütlerin yaşanmasına neden olsa da, Gazneli ordusu karşısında elde edilen zaferin ardından zihinlerde beliren Selçukluların "önlenemez" olduğu düşüncesi şehrin teslimini kolaylaştırmıştır.

Toplantının sonucunda alınan karar İbrahim Yınal'ın elçisine "Biz raiyetiz ve bir hükümdarımız vardır. Raiyet savaş yapmaz emirler gelmelidirler. Zira şehir karşılardadır. Eğer Sultan'a vilayet lazım ise almak üzere gelsin veya bir kimse göndersin. Fakat şunu da bilmeli ki, halk şimdiye kadar başka yerlerde yağma etmek, başkalarına ibret olmak üzere cezalandırmak, öldürmek ve boyun vurmak gibi yaptıklarınız-

¹⁰ Beyhakî, II, 670; Köymen, I, 261.

¹¹ Belh halkı Karahanlılara direnç gösterince Subaşı Tekin komutasındaki ordu şehri tahrip etmiş ve birçok insanı öldürmüştü. Şehre gelen Sultan Mahmud, kendi emriyle inşa edilen Aşklar pazarının da tahrip edilen yerler arasında olduğunu görünce: "Raiye halkının savaş yapmakla ne işi vardır? Neticede şehriniz harap oldu ve bana ait bu büyüklükteki bir gelir kaynağı yakıldı. Onun benzerini sizden isteyebilirim. Fakat vazgeçtim. Bundan sonra böyle yapmamaya dikkat ediniz. Zira daha kuvvetli olan, sizden vergi isteyen ve sizi muhafaza eden her hükümdara vergi vermeli ve kendinizi korumalısınız. İtaatlerini arz eden Nişabur ve diğer şehirlerin halkına niçin bakmadınız? Doğru olan onların yaptıklarıdır. Çünkü yağmaya uğramadılar..." Beyhakî, II, 670vd; Köymen, I, 261-262.

¹² Beyhakî, II, 670-671; Köymen, I, 261.

¹³ Beyhakî, II, 670-671; Özgüdenli, s. 77.

¹⁴ Beyhakî, II, 670; Köymen, I, 261.

dan dolayı sizden korkmaktadır. Bu âdetlerinizi değiştirin, bu dünyanın sonrası diğer bir dünyadır ve Nişabur sizin gibilerden çok görmüştür. Bu halkın silahı, seher vakti duacılarının duasıdır. Sultanımız uzak ise de, Allah, azze ve celle, ve onun kulu olan ölüm meleği yakındır.” sözleriyle bildirilmiştir.¹⁵ Nişaburlular, çaresizliklerini beyan ederken dünyevî bir dirençle durduramayacakları Selçukluları, muhtemel olumsuz davranışları hususunda ilahi bir güce sığınarak ve uhrevî inançlarına seslenerek durdurmaya çalışmışlardır.

Nişabur ahalisinin cevabını öğrenen İbrahim Yınal, şehre bir kez daha elçi göndererek verilen olumlu cevaptan duyduğu memnuniyeti ifade etti. İlâveten aldığı olumlu cevabı adil bir hükümdar olan Tuğrul Bey'e iletliğini ve kendisinin Nişabur'a doğru gelmekte olduğu haberini Nişaburlulara verdi. İbrahim Yınal, daha önce yaşanan ve Nişaburluların zihninde Selçuklulara karşı bir takım yargıların oluşmasına sebebiyet veren yağma olaylarını ise inkâr etmemiştir. Ancak yaşananların savaş ortamından kaynaklandığını ve müsebbiplerinin yöneticiler olmadığını belirtti. Şehrin artık Tuğrul Bey'e ait olması sebebiyle bu saatten sonra kimsenin şehre dair olumsuz bir fiil gerçekleştiremeyeceğini ve Nişabur'da benzeri bir girişime kimsenin cesaret edemeyeceğini iddia etti.¹⁶ Ertesi gün şehre gelip Hurremek bahçesinde konaklayacağı haberiyle mesajlarını sonlandırdı.¹⁷

¹⁵ Beyhakî, II, 671; Köymen, I, 262.

¹⁶ Beyhakî, II, 671-672; Köymen, I, 263; S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 90; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 64. Yaşanan yağma hareketlerinin ve şehirlerin bundan zarar görmesinin Selçuklu idarecilerinin de gündeminde olduğunu Tuğrul ve Çağrı kardeşler arasında vuku bulan mektuplaşmadan anlıyoruz. Sahip oldukları hükümlerliliği bir lütuf olarak gördüğü anlaşılan Çağrı Bey, kardeşini halka karşı iyi davranmaya çağırırken aksi durumun reyanın yöneticilerinden uzaklaşmasına sebep olacağını hatırlatmaktadır. Cevabî mektubunda Tuğrul Bey, yaşananları kabul etmekle birlikte bunların zaruretler karşısında ortaya çıkan arzi durumlar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca benzeri uygulamaların kardeşi tarafından da yapıldığını ifade etmekten geri durmamıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 7; a. e., trc. X, 26-27.

¹⁷ Beyhakî, II, 672; Köymen, I, 262-263.

İbrahim Yınal'ın Nişabur ve ehline yönelik herhangi bir yağma ve cezalandırma olmayacağına dair vermiş olduğu güvence şehrin önde gelen isimlerinin rahat bir nefes almasını sağladı. Alınan haber, onların da rahatlaması ve huzur bulması amacıyla çıkartılan münadiler vasıtasıyla halkla paylaşıldı. İbrahim Yınal'ın şehre girdiğinde konaklayacağı Hurremek bahçesinde hazırlıklar yapıldı ve yeni yöneticilerin öncüsüne takdim edilmek üzere hediyeler hazırlandı. İbrahim Yınal şehre girdiğinde Kadı Saîd ve Alevilerin nakibi Seyid Zeyd hariç herkes onu karşıladı. İbrahim Yınal, yanındaki 200-300 süvari, bir bayrak ve iki yedek at (cenîbet)¹⁸ ile şehre girdi. Yeni yöneticilerini merak eden halk sokaklara dökülmüştü.¹⁹ İbrahim Yınal'ın onuruna bir ziyafet verildi ve kendisine hediyeler takdim edildi.²⁰ Bununla birlikte halk farklı duygular yaşıyordu. Sultan Mahmud ve Mesud dışında bir hükümdar tanımayan şehrin yaşlıları için yeni idarecileri, hem kılık kıyafet olarak hem de maiyet açısından, büyük bir hayal kırıklığıydı.²¹

İbrahim Yınal'ın Nişabur'a girişinden Tuğrul Bey şehre gelene kadar gerçekleşen olaylar onu sadece öncü birliğin komutanı olarak nitelendirmememiz gerektiğini göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, onun bir diğer görevi de şehrin siyasi aidiyetinin göstergesi olarak Cuma günü irad edilen hutbede Tuğrul Bey'in adının geçmesini sağlamaktı. Bu hususta onun en önemli yardımcıları Sâlâr-ı Bozurgân Ebu'l-Kasım olmuş ve toplamış olduğu 3.000-4.000 civarındaki silahlı adamı ile mescidde yerini almıştı.²² Cuma hutbesi Horasan'ın büyük âlimlerinden birisi olan Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbunî tarafından irad edilecekti. Hatib, hutbeyi Tuğrul Bey adına okuması için önceden ikna

¹⁸ Konuyla alakalı olarak bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 236 vd.

¹⁹ Beyhakî, II, 672; Köymen, I, 263; Piyadeoğlu, s. 64.

²⁰ Beyhakî, II, 672; Köymen, I, 264; Özgüdenli, s. 77.

²¹ Beyhakî, II, 672; Köymen, I, 263.

²² Beyhakî (II, 672) Horasan Divanı Reisi Sûrî'nin yanlış uygulamaları neticesinde Selçuklular'ın Horasan'a hâkim olduğunu kaydetmektedir.

edilmişti.²³ Ancak şehir Selçuklu öncü birliklerine teslim edilmiş olsa da, yeni iradecilere dair henüz tam bir kabullenmenin olmadığı ilk ciddi ortamda kendini gösterdi. Cuma namazında hutbenin “Sultanu’l-Muazzam” unvanıyla Tuğrul Bey adına okunması cemaat tarafından büyük bir tepki ile karşılandı. Cuma namazı ancak halkın sakinleştirilmesinden sonra kılınabildi.²⁴

Şehrin kapılarını açarak sulh yoluyla teslim olduğu haberini alan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal’a hitaben yazmış olduğu mektupla halkın tercihini teslim olmaktan yana kullandığı için duymuş olduğu memnuniyeti dile getirdi. Ayrıca halkın Selçuklu hâkimiyetine dair sahip olduğu çekincenin kaldırılması adına bundan sonra bir yağma faaliyetinin yaşanmayacağını aksine şehrin ihсандan başka bir şey görmeyeceğinin garantisini verdi. Vermiş olduğu vaadi temellendirme adına Çağrı Bey ve Musa Yabgu’yu kendi muhitlerine gönderdiğini ve şehre has adamlarıyla birlikte sadece kendisinin geldiğini belirtti.²⁵

Bu haberle halk iyice sakinleşmiş ve yeni idarecisini beklemeye başlamıştı. Bu bağlamda Tuğrul Bey’in ikameti için gerekli hazırlıklar yapıldı.²⁶ 429 yılı Ramazan ayında (Haziran 1038)²⁷ çoğu zırhlı yaklaşık 3.000 seçkin askeriyile şehre gelen Tuğrul Bey, Hasanek-i Şâdyâh olarak isimlendirilen yerde konakladı.²⁸ O zamana kadar bir kabile reisi konumunda olan Tuğrul Bey, muhtemelen bundan sonra kendisinin de bir sultan olduğu imajını toplumun zihninde çizme adına, keten sarığı, uzun kollu, uzun etekli ve önden ilikli elbisesi, keçe çizmeleri ve Türk hâkimiyet alameti olarak kolundaki yay ve kemerindeki üç adet ok ile son derece gösterişli bir şekilde şehre girdi.²⁹ Tuğrul Bey, mektubunda da ifade ettiği

gibi halka karşı adaletli olacağını sözünü verdi. Şehrin ileri gelenleri adına Kadı Saîd tarafından saygıyla karşılanan Tuğrul Bey, Gazneli Mesud’un tahtına oturdu.³⁰

Tuğrul Bey’in adaletli olacağına dair güvence vermesine rağmen halk yeni hükümdarın haklarında vereceği hükme dair endişe içerisindeydi. Halkın akıbetlerine dair tedirginlik yaşamaya üzerine şehirde dolaştırılan bir münadi aracılığıyla halkın zarar görmeyeceği ilan edildi.³¹ Tuğrul Bey şehre geldiğinde onu selamlamak veya görmek isteyenlerin oluşturduğu kargaşa ortamı Selçukluların, henüz, bir saray düzenine sahip olmadıklarının göstergesiydi. Herhangi bir düzen olmadan herkes söz alıyor ve Tuğrul Bey ile iletişim kurmaya çalışıyordu.³²

Tuğrul Bey, Sultan Mesud’un tahtına oturduğunda Kadı Saîd kendisine “efendimiz” diye hitap etmişti.³³ Abbasî halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından Nişabur’a elçi gönderilmesi de³⁴, halifenin Horasan hâkimi ve Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey’i görmesi anlamına geliyordu ki bu durum gayet memnuniyet vericiydi.³⁵

Tuğrul Bey, şehrin askerî kontrolünü sağladıktan sonra siyasî kontrolünü sağlamlaştırmak adına hızlı adımlar attı.³⁶ Tayin ettiği memurlar ile otoritesini sağlamlaştırmayı hedefleyen Tuğrul Bey, artık bir sultan gibi hareket ediyor, yasaklar koyuyor, emirler veriyor, tutuklama ve serbest bırakmaya hükmediyordu. İlâveten halk ile arasında bir yakınlık tesis etme amacıyla bölge halkının alışık olduğu ve Horasan hükümdarlarının âdet edindiği haftada iki gün, Pazar ve Çarşam-

²³ Köymen, I, 264; Piyadeoğlu, s. 65.

²⁴ Beyhakî, II, 672; Köymen, I, 264; Piyadeoğlu, 65.

²⁵ Beyhakî, II, 673; Köymen, I, 264.

²⁶ Piyadeoğlu, s. 65.

²⁷ Reşidüddin, Fazlullah, *Cami’ut-Tevarih*, yay. Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1960, s. 15, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 87; Özgüdenli, s. 78.

²⁸ İbnü’l-Esîr, IX, 481; a. e., trc. IX, 367.

²⁹ Beyhakî, II, 673; Köymen, I, 264; Özgüdenli, s. 78; Piyadeoğlu, s. 66.

³⁰ Reşidüddin, s. 15; a. e., trc. s. 87; Agacanov, s. 90; Özgüdenli, s. 78.

³¹ Reşidüddin, s. 15; a. e., trc. s. 87-88.

³² Beyhakî, II, 673; Köymen, I, 265.

³³ Beyhakî, II, 673; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 25-26.

³⁴ Halife elçi vasıtasıyla Selçukluları yağma, adam öldürme ve şehirleri tahrip etme gibi hususlarda uyarıyordu. İbnü’l-Esîr, IX, 458; a. e., trc. IX, 350.

³⁵ Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 4; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi*, s. 26.

³⁶ Beyhakî, II, 674; Köymen, I, 263-266; Özgüdenli, s. 78.

ba³⁷, halkın şikâyetlerini dinleme ve davalara bakma geleneğini sürdürdü.³⁸

Nişabur, Selçukluların göçebelikten yerleşik düzene geçmesinde, kabile siyasetinden sistemli bir devlet anlayışına geçişinde son derece önemli bir yere sahiptir. Olaylar karşısında takınmış olduğu tavır ve aldığı kararlardan son derece zeki bir devlet adamı olduğu anlaşılan Tuğrul Bey, şehre geldikten sonra şehrin önde gelen isimlerinden Kadı Saîd'in vermiş olduğu öğütleri dinlemiş ve kendisi yerli adetlerini bilmediği için, Kadı'nın kendisinden tavsiyelerini esirgememesini rica etmiştir. Tuğrul Bey halkın gelenek ve inancını bilen, talepler karşısında daha doğru kararlar alabilecek yerel isimleri iş başına getirmiştir. Şehirde işlerin yoluna koyulması görevini Sâlâr-ı Bozurgân Ebu'l-Kasım'a vermiştir.³⁹ Şehirde Tuğrul Bey'e en yakın isimlerden birisi de Şafîilerin dinî lideri pozisyonundaki Muvaffak el-Bestamî'ydî.⁴⁰

■ TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE NİŞABUR

Nişabur'da Selçuklu hâkimiyetinin tesisi ve düzenin inşasıyla birlikte yeni kurulan devletin vatanı Horasan, payitahtı da Nişabur oluyordu.⁴¹ Selçuklu hâkimiyetine geçtikten kısa süre sonra Nişabur önemli bir misafiri ağırladı. Çağrı Bey (ö. 451/1059), 7 Cemaziyelevvel 430 / 4 Şubat 1039 tarihinde⁴² kardeşi Tuğrul Bey'in hâkimiyetindeki Nişabur'a geldi. Yaklaşık 40 gün şehirde kalan Çağrı Bey, bu süre zarfında Bağ-ı Şâdyâh'ta ikaamet etti. Tuğrul Bey, kardeşine, Sâlâr-ı Bozurgân tarafından hazırlanan 500.000⁴³ dirhem verdi. Nişabur'dan ayrılan Çağrı Bey, önce Serahs'a oradan da Cüzcân'a gitmiştir.⁴⁴

Nişabur'da Selçuklu hâkimiyetinin ilk dönemlerinde cereyan eden ve Nişaburluların Selçuklulara dair duyduğu tedirginliği haklı çıkarabilecek bir hadise kurulmakta olan yeni devletin siyasi önderinin niçin Tuğrul Bey olduğunun da açık bir göstergesi niteliğindedir. Nişabur'a gelen Çağrı Bey ve Oğuzlar, ısrarlı bir şekilde, şehri yağma etmek istemişlerdir. Kardeşini durdurmak için makul bir gerekçeye ihtiyacı olduğunun farkında olan Tuğrul Bey, mübarek Ramazan günlerini⁴⁵ idrak ettiklerini ve kutsal günlerde halka kötü davranılmaması gerektiğini, ayrıca yağma ile bir sonuca varılamayacağını, sadece kötü bir şöret elde edileceğini⁴⁶ vurgulayarak kardeşinin bu talebini geri çevirmiştir. Çağrı Bey de kardeşinin izahını, idrak edilen günlere hürmeten, makul görmüştür.⁴⁷ Tuğrul Bey'in bu tutumu yağmayı doğal hakkı gören Selçuklular arasında memnuniyetsizliğe yol açmıştır.⁴⁸

Çağrı Bey, Ramazan'ın ardından bir kez daha kardeşinin karşısına çıkmış ve talebini yinelemiştir. Tuğrul Bey, herkesin itaat etmesi gereken halifenin elçilerinin geldiğini belirterek kardeşinin talebini geri çevirmiştir. Ancak bu sefer Çağrı Bey ikna olmamış ve talebinde ısrarcı davranmıştır. Kardeşini durduramayacağını anlayan Tuğrul Bey, eline aldığı bir bıçağı boğazına götürerek "*Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir şey yağma edersen kendimi öldürürüm*" diyerek kardeşini kendi canı ile tehdit etmiştir.⁴⁹ Tuğrul Bey'in, beklenmeyen bu hareketinin ardından Çağrı Bey yumuşamış ve yağmalamaktan vazgeçse de, halktan taksitle 30.000 dinar⁵⁰ harac top-

³⁷ Bundârî, s. 5; Agacanov, s. 157.

³⁸ Bundârî, s. 5; İbnü'l-Esir, IX, 459; a. e., trc. IX, 350; Agacanov, s. 157; Özgüdenli, s. 78.

³⁹ Beyhakî, II, 674; Köymen, I, 265; Agacanov, s. 157; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi, s. 70.

⁴⁰ Agacanov, s. 158.

⁴¹ Köymen, I, 352.

⁴² Köymen, 7 Cemaziyelahir 430 / 6 Mart 1039 olarak kaydetmiştir. Bkz. I, 283.

⁴³ Köymen, 500 dinar olarak kaydetmiştir. Bkz. I, 283.

⁴⁴ Beyhakî, II, 690; Köymen, I, 283; Piyadeoğlu, s. 66-67.

⁴⁵ Reşidüddin, Ramazan bayram günü olarak kaydeder. Bkz. s. 21; a. e., trc. s. 96.

⁴⁶ Bundârî, s. 4.

⁴⁷ Bundârî, s. 4; İbnü'l-Esir, IX, 459; a. e., trc. IX, 350; Reşidüddin, s. 21; a. e., trc. s. 96; Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, T. T. K. Basımevi, Ankara 1987, I, 296; Özgüdenli, s. 78.

⁴⁸ Bundârî, s. 4.

⁴⁹ Olayı zikreden (Bundârî, s. 4-5), Reşidüddin (s. 21; a. e., trc. s. 96), Ebu'l-Ferec (I, 296) ve Nisâbü'ri, (s. 18) Çağrı Bey'in bıçağını alarak "ya beni bırakırsın veya kendimi öldürürüm" diyerek yağmada ısrarcı olduğunu nakletmiştir.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, IX, 459; a. e., trc. IX, 350; Özgüdenli, s. 78. Bundârî (s. 5) ve Reşidüddin (s. 21; a. e., trc. s. 96)'a göre, 40.000 dinar.

lanmasına razı olmuştur. Alınan bu meblağ askere dağıtılmıştır.⁵¹ Esasen bu olay Nişaburluların Selçuklulara dair sahip oldukları çekincenin haksız olmadığını kanıtlar niteliktedir. Ancak bulunan formülle hem Tuğrul Bey, Nişaburlulara verdiği güvencenin arkasında duruyor hem de Selçuklu başarısının askerî kanadını memnun ediliyordu. Çağrı Bey'in şehrin yağmalanmasına dair ısrarını da gücünü oluşturan ve bir anlamda elde edilen başarıların aslı unsuru olan silahlı gücü memnun etme düşüncesi olarak görmek gerektiği kanaatindeyiz.

Serahs civarında meydana gelen savaşın kazanılması, ardından da Horasan'ın en önemli şehirlerinden Nişabur'un hâkim olunan coğrafyaya dâhil edilmesi Selçuklular için Gazneli tehdidinin bertaraf edildiği anlamına gelmiyordu. Nişabur'un Selçukluların kontrolüne geçtiği haberi Gazne'ye ulaştığında Sultan Mesud, Selçuklu meselenin artık çok büyüdüğüne kanaat getirdi. Kadı Saîd başta olmak üzere Nişabur'un önde gelen isimlerine mektuplar göndererek 300 fülle güçlendirdiği 50.000 kişilik bir orduyla hiç vakit kaybetmeden harekete geçeceğini ve Horasan'ı Türkmenlerden temizlemeden bir daha başkent Gazne'ye dönmeyeceğini haber verdi. Sultan'ı bu mektubu yazmaya sevk eden düşünce, Nişabur'un önde gelen isimlerinin Selçuklulara meyletmesini engellemektir.⁵²

Sultan Mesud, 18 Safer 431 / 9 Kasım 1039 günü Herat'tan Selçuklular üzerine harekete geçtiğinde Tuğrul Bey, Nişabur'da bulunuyordu. Sultan'ın hedefinde Selçukluların başında bulunan Tuğrul Bey vardı. Sultan'ın bu siyasetinin farkına varan Tuğrul Bey, Nişabur'u terk edip Nesâ'ya çekildi. Tuğrul Bey'in şehri terk etmesinin ardından Sultan Mesud, Ebû Sehl el-Hamdûnî ve Suri'yi şehrin kontrolünü sağlamakla görevlendirdi. Ancak Sultan'ın bu arzusu o kadar da kolay

gerçekleşmedi. Şehrin önde gelen isimleri Gazneli hâkimiyetine direnç gösteriyorlardı.⁵³ Gaznelilere karşı takınılan bu tutumu Tuğrul Bey'in yönetiminden duyulan memnuniyetle açıklamak mümkündür.

Sultan Mesud, kışı Nişabur'da geçirmeyi planlamaktaydı. Bu doğrultuda mümkün olduğunca fazla ot depolamalarını emretmişti.⁵⁴ Bu dönemde Nişabur büyük bir kıtlıkla mücadele halindeydi. Yaşanan savaşlar ve iktidar mücadeleleri tarım üretiminin düşmesine yol açmıştı. Düşük rekolte buğday başta olmak üzere birçok tarım ürününün fiyatının son derece artmasına sebep olmuştu. Halk için durum o kadar içersinden çıkılmaz bir hal almıştı ki ev sahipleri evlerinin çatılarını sökerek satmak zorunda kalmışlardı. İnsanlar açlık, soğuk ve yaşanan salgınlar sebebiyle hayatlarını kaybediyorlardı.⁵⁵ Hayvanların bakımı için gerekli olan ot temin edilemiyordu. Yaşanan kıtlık Gazneli ordusunu da olumsuz etkiliyordu. Askerler yiyecek sıkıntısı çekerken ordudaki binekler de zayıf düşmüştü. Ordu için topu topu 20 gün yetecek ot toparlanabiliyordu.⁵⁶ Yaşanan kıtlık, doğal olarak, mücadelenin diğer tarafı Selçuklular için de zordu. Bununla birlikte yoksulluğa ve ağır çöl koşullarına Gaznelilere nispeten daha alışık ve dayanıklı olan Selçuklular ağır şartlara daha fazla katlanabilmekteydiler.⁵⁷

Sultan Mesud, 4 Muharrem 430 / 6 Ekim 1038 tarihinde 300 savaş fiili ile desteklediği 50.000 kişilik ordusuyla Selçukluları Horasan'dan tamamen çıkarmak için giriştiği topyekûn ileri harekâta başladı. Selçuklular 2 Şevval 430 / 27 Haziran 1039 tarihinde Gazneli ordusu karşısında mağlup olunca barış talebinde bulundular.⁵⁸ Varılan anlaşma ile de Nişabur, Selçuklu kontrolünden çıkıp bir kez daha Gazneli hâkimiyetine gir-

⁵¹ İbnü'l-Esir, IX, 459; a. e., trc. IX, 350; Özgüdenli, s. 79; Piyadeoğlu, s. 132.

⁵² Köymen, I, 278.

⁵³ Köymen, I, 315-317.

⁵⁴ Köymen, I, 317.

⁵⁵ Ağacanov, s. 94.

⁵⁶ Köymen, I, 321.

⁵⁷ Ağacanov, s. 94.

⁵⁸ Beyhakî, II, 697vdd.

miş oluyordu. 27 Rebülâhir 431 / 16 Ocak 1040 tarihinde şehre giren Sultan Mesud, Selçuklu hâkimiyetine son verdi.⁵⁹ Sultan Mesud, Nişabur'un soylu isimleri ve din adamları tarafından karşılandı. Nişaburlular şehri Selçuklu hâkimiyetine teslim etmeden önce olası bir Sultan Mesud iktidarı karşısında tercihlerini nasıl makul gösterebileceklerini planlamışlardı. Sultan'ın şehre gelişyle bir anlamda korktukları durumla yüzleşmeler de sonuç tahmin ettikleri gibi gerçekleşmedi. Sultan Mesud şehre ve halka herhangi bir zarar vermedi. Şehirde bulunduğu zaman zarfınca Tuğrul Bey'in şehre geldiğinde oturduğu taht ve yerde serili bulunan yaygı parçalanarak fakirlere verildi. Ayrıca Tuğrul Bey tarafından yaptırılan bazı eşyalar da kırılarak yeniden inşa edildi.⁶⁰ Kış Nişabur'da geçiren Sultan Mesud, şehirdeki Selçuklu izlerini tamamen ortadan kaldırdıktan sonra 27 Cemaziyelahir 431 / 16 Mart 1040 günü Tus'a doğru hareket ederek şehirden ayrıldı.⁶¹

Nişabur'un elden çıkması Selçukluları devletleşme sürecini kısa bir süreliğine inkıtaa uğrattı da ertesi yıl kazanılacak olan Dandanakan zaferinin ardından süreç kaldığı yerden devam edecektir. Esasen 6 Ramazan 431 / 21 Mayıs 1040 tarihinde başlayan ve üç gün süren Dandanakan Savaşı hem Selçuklular hem de Gazneliler için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Gazneliler varlıklarını sürdürmeye devam etseler de bir daha eski parlak günlerine dönemediler. Selçuklular ise Horasan'ın tek gücü olma yolunda önemli bir rakibi mağlup etmenin verdiği özgüven ile hızlı bir yükseliş sürecine başladılar.

Savaşın ardından Merv'de toplanan Selçuklu kurultayından Nişabur'un hâkimiyetinin Tuğrul Bey'e bırakılması kararı çıktı.⁶² Kısa bir süre son-

ra da şehir tekrar Tuğrul Bey'in idaresine girdi. Tuğrul Bey, Nişabur'da iken fasih arapça bilen bir kâtip aradı. Şehrin reisi Şafî fakih İmam el-Muvaffak el-Bestâmî (ö. 440 / 1048-49)'nin tavsiyesine uyarak Amîdülmülk Kündürî (ö. 456 / 1064)'yi kendisine kâtip tayin etti.⁶³ Anne bir kardeşi İbrahim Yınal da şehrin idaresini üstlendi.⁶⁴

İkinci Selçuklu hâkimiyetinin başladığı dönemde Nişabur, istikrarlı bir yönetim süreci geçirmemenin olumsuz etkisiyle zor günler geçirmekteydi. Şehir tahrip olduğu gibi, yaşanan kıtlığın etkisiyle birçok insan hayatını kaybetmişti.⁶⁵ Bununla birlikte Selçuklu hâkimiyeti ile şehir tekrar eski parlak günlerine döneceği bir sürece girmişti.⁶⁶

Dandanakan Savaşı'nın ardından Tuğrul Bey, Orta ve Batı İran'a doğru seferler düzenledi. Bu dönemde bölge küçük mahallî hanedanların elinde siyâsî bir bütünlükten yoksun şekilde idare edilmekteydi. Bununla birlikte bölge şehirleri zenginliklerini muhafaza etmekteydi. Bu dönemde Nişabur, Tuğrul Bey'in seferler sonrasında döndüğü ikamet merkeziydi.⁶⁷

Büyük Selçukluların genişleme stratejisi, kendilerine göre batıda yer alan zengin ve marmur şehirleri ele geçirmeye yönelikti. Hâkimiyet sahasına dâhil edilen yeni toprakların ardından ülkenin merkezinin batı yönünde bir şehre taşınması zaruriydi. 434/1042 yılında Rey'e gelen Tuğrul Bey, İbrahim Yınal tarafından karşılandı. Devletin merkezini Nişabur'dan Rey'e nakleden Tuğrul Bey, harap haldeki şehrin imarını emretmişti.⁶⁸

Selçuklular hâkim oldukları şehirlerin imarına da önem vermişlerdir. Başkent olma özelliğini kay-

⁵⁹ Beyhakî, II, 738; Köymen, I, 320; Özgüdenli, s. 83.

⁶⁰ Beyhakî, II, 738; Köymen, I, 320; Piyadeoğlu, s. 80-81.

⁶¹ Beyhakî, II, 738-743; Köymen, I, 320-321; Agacanoğlu, s. 93; Özgüdenli, s. 83.

⁶² Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lugal, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999, s. 12; Özgüdenli, s. 87; Nişâbü'rî, s. 14; Kazvîni, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, Abdülhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran, 1364hş., s. 428.

⁶³ Bundârî, s. 30; Özgüdenli, s. 88-89.

⁶⁴ Kazvîni, s. 428; Özgüdenli, s. 88-89.

⁶⁵ Beyhakî, II, 738-743; Özgüdenli, s. 89.

⁶⁶ Özgüdenli, s. 89.

⁶⁷ Özgüdenli, s. 92.

⁶⁸ İbnü'l-Esir, IX, 507; a. e., trc. IX, 388; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi*, s. 30; Özgüdenli, s. 93.

betse de Tuğrul Bey'in Nişabur'a olan ilgisi azalmamıştır. Bu manada, 11 Şevval 437/21 Nisan 1046 tarihinde şehre gelen meşhur seyyah Nasır-ı Hüsrev, Tuğrul Bey'in emriyle şehirde "Bazar-ı Sarrâcân" (Saraçlar Pazarı) civarında devam eden bir medrese inşaatından bahsetmektedir.⁶⁹

Kuruluş döneminde Büyük Selçukluları meşgul eden meselelerden birisi de, yurt ve yiyecek arayışındaki Türkmenlerin iskân meselesiydi. Selçuklular için huzurun bozulması ve güvenlik zafiyetinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermek ihtimalleri çok yüksek olan Türkmenlerin Anadolu'ya yönlendirilmesi hem kendi emniyetleri hem de Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi açısından son derece mühimdi.⁷⁰ Türkmen meselesi 438/1047 yılında Nişabur'un da gündemine gelmiştir. Şehrin idarecisi İbrahim Yınal, Türkistan'dan şehre gelen ve yurtsuzluk ve geçim sıkıntısından şikâyet eden kalabalık Oğuz grubunu şehrin onları memnun edecek kadar büyük olmadığını belirterek Anadolu'ya yönlendirmiştir.⁷¹ Böylelikle hem göçebe Türkmenler'in şehir üzerindeki muhtemel olumsuz etkilerinin önüne geçerken hem de Anadolu'nun fethine dair yapılan mücadelelere asker kazandırmış oluyordu.

ALPARSLAN DÖNEMİNDE NİŞABUR

Tuğrul Bey vefat etmeden önce kendisinden sonra devleti yönetmek üzere üvey oğlu⁷² Süleyman'ı veliaht ilan etmişti.⁷³ Bununla birlikte veliahtlık uygulaması Türk hâkimiyet anlayışıyla uyumuyordu. Durumun bilincinde olan vezir Kündürî, taht iddiasında bulunabilecek tek kişi olarak görüldüğü Horasan bölgesinin hâkimi⁷⁴ Alparslan'a

mektup yazarak, Tuğrul Bey'in Süleyman hakkındaki vasiyetini hatırlattı. Süleyman'ın hâkimiyetini kabul etmesi halinde hutbelerde Süleyman'ın ardından adını zikrettirmeyi, istediği kadar para ile birlikte yönetim boşluğu bulunan Nişabur'u teklif etmiştir.⁷⁵ Kündürî'nin teklifini ciddiye almayan Alparslan, taht iddiasıyla Rey'e ulaşma maksadıyla, o sırada 100.000 atıyla⁷⁶ birlikte bulunduğu Nişabur'dan hareket etmiştir.⁷⁷

Sultanlığı döneminde Alparslan defaten Nişabur'a gelmiştir. Bunlardan birisi de Sağaniyan emiri Musa'nın 456 / 1063-1064 yılında isyan etmesi üzerine gerçekleşmiştir. Emir Musa'nın isyanını bastıran Alparslan, bölgenin tamamını ele geçirdikten sonra eski başkent Nişabur'a gitmiştir.⁷⁸ Kutalmış'ın isyanına kadar şehirde kalan Sultan, Muharrem 456 / Aralık 1063 tarihinde isyanı bastırmak için şehirden ayrılmıştır.⁷⁹

Sultan'ın bir sonraki Nişabur ziyareti 457 / 1064-1065 yılında çıkmış olduğu Türkistan seferinden sonra gerçekleşmiştir. Bu sefer sırasında Nişabur yakınlarında "cennet-i âlâdan bir örnek olan" Râdgân'a gelerek oğlu Melikşah'ın veliahtlık merasimini yaptı ve ardından 458 Ramazan ortasında / Temmuz 1066 Nişabur'a girdi.⁸⁰

Sultan Alparslan kendisinden sonra oğlu Melikşah'ın devletin başına geçmesini destekleyeceklerine dair emirlerden söz alsa da⁸¹, Melikşah'ın veliahtlığının, bir anlamda, resmîyet kazanması için Abbasî halifesi Kâim-Biemrillâh (422-467 / 1031-1075) tarafından tasdik edilmesi gerekiyordu. Halife'nin Melikşah'ın veliahtlığına

⁶⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername-i Nâsir Hüsrev*, trc. Abdülvehap Terzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s. 5; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 120.

⁷⁰ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 48.

⁷¹ İbnü'l-Esir, IX, 546; a. e., trc. IX, 415.

⁷² Süleyman, Çağrı Bey'in oğludur. Tuğrul Bey, kardeşinin vefatından sonra Süleyman'ın annesiyle evlenmiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, X, 6; a. e., trc. X, 26.

⁷³ İbnü'l-Esir, X, 29; a. e., trc. X, 43.

⁷⁴ Çağrı Bey'in vefatından sonra bölgenin yönetimi oğlu Alparslan'a geçmişti. Bkz. İbnü'l-Esir, X, 6; a. e., trc. X, 26.

⁷⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, yay. Ali Sevim, T. K. Basımevi, Ankara, 1968, s. 109, çev. Ali Sevim, T.T.K., Ankara, 2011, s. 122.

⁷⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 126; a. e., trc. s. 143.

⁷⁷ Bundârî, s. 26-27; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 111; a. e., trc. s. 128.

⁷⁸ Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihü Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Darü't-Tibaati'l-Amire, 1286, II, 193; İbnü'l-Esir, X, 34; a. e., trc. X, 47.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, X, 36; a. e., trc. X, 47.

⁸⁰ Mirhând, Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Hândşâh, *Ravzatü's-Safâ*, Tahran 1339/1960, IV, 83; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014.

⁸¹ İbnü'l-Esir, X, 50; a. e., trc. X, 59.

dair muvaffakiyeti 464 / 1071 yılında gerçekleşti. Halife, sultanın kızını kendi veliahtı Muktedî'ye nikâhlama düşüncesindeydi. Bu amacı gerçekleştirmek için veziri İbn Cuheyr'in oğlu Amidüddeve'yi Sultan ile görüşmek üzere Nişabur'a gönderdi. Nişabur'da gerçekleşen ve Halife'nin Melikşah'ın Büyük Selçuklu veliahtlığına müsaade etmesi adına Alparslan'ın rıza gösterdiği⁸² bu siyasî nikâhın ardından Amidüddeve, Bağdat'a döndü.⁸³

İdare merkezleri veya önemli merkezler, aynı zamanda, herhangi bir isyanı önleme adına alıkonulan komşu devletlerin şehzadeleri veya hapis cezasına çarptırılan önemli şahsiyetlerin zorunlu ikametlerini geçirdikleri yerlerdi. Vezir Kündürî de azledildikten sonra Nişabur'da hapsedilmiş, ardından da öldürülmüştür.⁸⁴ Sultan Alparslan döneminde Nişabur'un harac işleri, ileride Horasan amîdi olarak görevlendirilen Muhammed b. Mansur en-Nesvî'ye tevcih edilmişti.⁸⁵

MELİKŞAH DÖNEMİNDE NİŞABUR

Sultan Alparslan'ın vefatının ardından 10 Rebiülevvel 465 / 24 Kasım 1072 günü 18 yaşında sultan ilan edildi. Babasının naaşını Merv'e defnettikten sonra Sultan Melikşah, Nizamülmülk ile birlikte 17 Rebiülahir 465 / 31 Aralık 1072 günü Nişabur'a gelmiş, şehrin iç kalesinde bulunan para ve kıymetli eşyayı maiyetindeki askerlere dağıtarak askerî ve mülkî erkânın gönlünü kazanmıştır.⁸⁶ Esasen onun Nişabur'a gelmesinde Şerefülmülk Ebu Said el-Müstevfi el-Harizmî'nin Nişabur'u Horasan ile irtibat vasıtası olarak tanımlaması önemli bir etken olmuştur.⁸⁷

Melikşah'ın Büyük Selçuklu tahtına geçmesinin ardından devletin merkezi iyice batıya Cibâl Bölgesi'ne kaymışsa da, Horasan Bölgesi yoğun Türkmen nüfusu ile devlet içerisindeki etkisini her zaman hissettirmiştir.⁸⁸ Öyle ki, taht müddeilerinin hedefinde ilk olarak bu bölgeye gelip Türkmenlerin desteğini almak vardı. Nişabur da bölgenin en önemli şehri olarak hanelerinin üyelerinin hâkimiyetlerine almayı planladıkları ilk yer oluyordu. Sultan Alparslan'ın çocuklarından biri olan ve önce Erran daha sonra da Suriye'de bulunan⁸⁹, kardeşi Melikşah'ın sultanlığı döneminde ise Belh ve Toharistan bölgesinin yönetimini üstlenen Tekiş de kardeşine karşı isyan ettiğinde aynı düşünce ile Nişabur'u ele geçirerek Horasan bölgesine de hâkim olmak istiyordu. Tekiş'in isyan ettiğine dair haberler Sultan Melikşah'a ulaştığı zaman, süratle harekete geçen Sultan, Tekiş'ten önce Nişabur'a girdi. Tekiş, bu durumu öğrenince ilerlemekten vazgeçerek Tirmiz'e kapandı.⁹⁰

Melikşah döneminde Nişabur, siyasî bir ölüm cezasının uygulandığı yer olmuştur. Nizamülmülk'ün büyük oğlu ve Belh valisi Cemalülmülk'ün, babasının taklidini yaptığı gerekçesiyle sultanın maskarası Ca'ferek'i başkent İsfahan'da öldürttü.⁹¹ Hiçbir Sultan'ın kendisine bağlı bir devlet görevlisinin, şahsî hizmetiyle görevli bir ismi kendi sarayında infaz ettirmesine sessiz kalması düşünülemez. Böyle bir durumun ortaya çıkaracağı yönetim zafiyetinin önü alınmayacak hadiselerin baş göstermesine sebebiyet vereceği muhakkaktır. Bununla birlikte başlangıçta bu olaya ses çıkarmayan Sultan, Nişabur'da

⁸² İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 42; İbnü'l-Esir, X, 70-71; a. e., trc. X, 75-76.

⁸³ Bundârî, s. 43, Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 156-157; a. e., trc. s. 178; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 42.

⁸⁴ Hüseyinî, s. 17-18.

⁸⁵ Hüseyinî, s. 22.

⁸⁶ Hüseyinî, s. 38; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 50; Özgüdenli, s. 163-164.

⁸⁷ Hüseyinî, s. 38.

⁸⁸ Alparslan, askerlerine yaptığı bir konuşmada, kökenlerinin Horasan ve Maverâünnehir'den geldiğini, fetihler ile birlikte hâkim oldukları Cibâl bölgesi ve çevresine yabancı olduklarını söylemiştir. Bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, T.T.K., Ankara, 1999, s. 116.

⁸⁹ Hüseyinî, s. 38; Bundârî, s. 48; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, I, 115.

⁹⁰ Hüseyinî, s. 44; Bundârî, s. 70; İbnü'l-Esir, X, 118-119; a. e., trc. X, 113; Ahmed b. Mahmud, I, 139; Mevdûdi, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul, 1971, s. 270; Mustafa Demir, *Büyük Selçuklu Tarihi*, Sakarya Kitapevi, Sakarya, 2004, s. 94.

⁹¹ Bundârî, s. 75; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 4.

bulduğu Receb 475 / Kasım-Aralık 1082 tarihinde Cemalülmülk'ün öldürülmesi görevini Horasan amîdi Ebû Ali'ye emretmiştir.⁹²

FETRET DÖNEMİNDE NİŞABUR

Melikşah'ın yerine geçecek ismi belirlemeden vefatı Büyük Selçuklular için uzun yıllar sürecek taht mücadeleleri sebebiyle fetret döneminin başlaması anlamına geliyordu. Yaşanan siyâsî istikrarsızlık ülkeyi her anlamda olumsuz etkiliyordu. Birçok hanedan üyesinin taht üzerinde hak iddia ederek girişmiş oldukları faaliyetler ülkeyi büyük bir kaosu içerisine sürüklemişti. Düzenin bozulması, can ve mal güvenliğinin kaybolması anlamına geliyordu. Bu durumdan en çok etkilenen yerlerde ülkenin büyük ve önemli şehirleriydi.

Taht iddiasıyla ortaya çıkan isimlerden birisi de Arslan Argun oldu. O, Alparslan'ın oğluydu ve babasının hükümdarlığı sırasında Harizm bölgesinin valiliğini yürütüyordu. Kardeşi Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarına kadar bu bölgede kalan Arslan Argun, daha sonra Hemedan ve Save bölgesinde 7.000 dinarlık iktına geçti.⁹³ Kardeşi öldüğü sırada Bağdat'ta bulunan Arslan Argun, ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanarak tahtı ele geçirmek için vakit kaybetmeden Hemedan'a hareket etti. Buradan bir grup askerinin de kendisine katılımıyla Nişabur'a gittiyse de şehir halkı tarafından geri püskürtülünce Merv'e çekilmek zorunda kaldı.⁹⁴ Ancak bu tutum, muhtemelen, zaten sert mizaca sahip Arslan Argun'un şehre karşı bilenmesine sebep oldu. Arslan Argun, Börîpars'ı mağlup ettikten sonra Sebzevâr, Serahs ve Merv ile birlikte Nişabur'u tahrip etmiştir.⁹⁵

Nişabur, Cemaziyelevvel 490/Nisan 1097 tarihinde Melikşah'ın en büyük oğlu ve veliaht adayı Berkyaruk (1092-1104)'un hâkimiyetine

girdi. Berkyaruk, üvey kardeşi Sencer ve Atabeg Kumac ile birlikte herhangi bir dirençle karşılaşmadan 5 Cemaziyelevvel 490 / 20 Nisan 1097 günü Nişabur'a hâkim oldu. Berkyaruk'tan önce şehre hâkim olan Arslan Argun'un şehri tahrip etmesi ve halka zulmü şehir halkını bezdirmişti. Bu yüzden Berkyaruk'un şehre gelişi büyük bir sevinçle karşılandı.⁹⁶

Siyâsî istikrarın bozulması birçok şehirde olduğu gibi Nişabur'da da büyük karışıklıkların yaşanmasına yol açtı. Şehirde Karmatîler ile Şafiî ve Hanefî arasında yaşanan mücadeleler kanlı çatışmalara döndü. Olaylar Karmatîlerin mağlup edilmesi ve ibadet yerlerinin tahrip edilmesiyle sonuçlandı.⁹⁷

SENCER DÖNEMİNDE NİŞABUR

Berkyaruk ve Muhammed Tapar (1105-1118)'ın ardından Büyük Selçuklu tahtına geçen Sultan Sencer (1118-1157) döneminde Karahıtaylara (1130-1211) karşı kaybedilen Katavân Savaşı (5 Safer 536 / 9 Eylül 1141)'nin ardından Harizmşah Atsız (1128-1156) Horasan'ı istila etmiş ve Nişabur'u ele geçirmişti. Nişabur'un tekrar Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmesi için Sencer'in bir kez daha Harizm seferine çıkması gerekmişti.⁹⁸

Karahıtaylar karşısında kaybedilen Katavân Savaşı, Büyük Selçuklu tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Savaşta 70.000 süvariden müteşekkil Selçuklu ordusunun büyük bir kısmı hayatını kaybetmiştir.⁹⁹ Sultan'ın hanımı Arslan Han'ın kızı Terken Hatun, Emir Kumac ve Taceddin Ebu'l-Fazl Nasr gibi birçok önemli isim

⁹² Bundârî, s. 75; Özaydın, s. 4.

⁹³ Hüseyinî, s. 59; Bundârî, s. 233.

⁹⁴ Hüseyinî, s. 59; Bundârî, s. 233; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 77; Özaydın, s. 47-48.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, X, 264; a. e., trc. X, 220; Hüseyinî, s. 60; Ahmed b. Mahmud, II, 36; Özaydın, s. 49; Agacanov, s. 190; Özgüdenli, s. 206.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, X, 264; a. e., trc. X, 220; Hüseyinî, s. 60; Özaydın, s. 50; Özgüdenli, s. 206; Merçil, *Selçuklular –Makaleler-*, s. 127.

⁹⁷ Agacanov, s. 188. Yaşanan olayları değerlendiren Agacanov, Karmatîlerin Selçukluların yönetimi altında kaybettikleri sosyal statülerini geri kazanma adına ayaktakımı ile birlikte hareket ettiklerini, durumdan rahatsız olan Şafiî ve Hanefîlerin güç birliğine giderek Karmatîleri mağlup ettiğini, böylelikle Karmatîlerin Nişabur'daki izlerinin silindiğini belirtmektedir. Bkz. Agacanov, s. 188.

⁹⁸ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi*, s. 53.

⁹⁹ Hüseyinî, s. 65; Bundârî, s. 249; Özgüdenli, s. 274. Hüseyinî (s. 65)emirler arasındaki görüş ayrılıklarının savaşın kaybedilmesine sebep olarak göstermektedir.

esir düşmüştür.¹⁰⁰ Önemli oranda güç kaybeden Sultan Sencer yaklaşık bir yıl süre ile başkent Merv'e dönememiştir.¹⁰¹ Sultan'ın içerisine düşmüş olduğu bu kötü durumdan istifade etmek isteyen Harizmşah Atsız, Horasan'ı ele geçirmek için elde ettiği bu fırsatı kullanmaktan geri durmamıştır. Önce Serahs'ı ardından da 17 Rebiülevvel 536 / 19 Ekim 1141 tarihinde başkent Merv'i ele geçirmiş ve şehrin önde gelen isimlerini kendisine karşı muhalefet faaliyetleri içerisinde yer aldıkları gerekçesiyle öldürtmüştür.¹⁰²

Ertesi yıl bir kez daha Horasan seferine çıkan Atsız'ın bu seferki hedefi Nişabur şehriydi. Nişabur halkına yönelik bir mektup kaleme alan Atsız, Allah'ın artık kendilerini desteklediğini, Sencer'in saltanatının sona erdiğini vurguluyordu. Ayrıca kendilerine direnen ve itaat etmeyen şehirlerin başına neler geldiğini hatırlatarak Nişabur'un şartsız bir şekilde teslimini istiyordu.¹⁰³ Bir yıl önce başkent Merv'in başına gelenlerden haberdar olan Nişabur halkı hiçbir direnç göstermeden şehri Atsız'a teslim ettiler. 1 Zilkade 536 / 28 Mayıs 1142 tarihinde şehre giren Atsız, Sultan Sencer'in ismini hutbeden kaldırarak kendi adına hutbe okuttu. Ancak şehri Atsız'a teslim etmesine rağmen halk bu uygulamayı benimsemedi. Halk tepkisini yüksek sesle dile getirdi. Bir isyan olasılığı ortaya çıkınca şehrin önde gelen isimleri bunun sonuçlarının şehir için iyi olmayacağını vurgulayarak ortamı sakinleştirdi. İki ay süre ile Atsız adına okunan hutbe, ardından tekrar Sencer adına okunmaya başlandı.¹⁰⁴ Nişabur'dan büyük meblağ vergi tahsil eden Atsız

kardeşi Yınaltekin'e de Beyhak ve çevresini yağmalattı.¹⁰⁵

Sultan Sencer'i esir eden Oğuzlar, Sencer'in saltanatına dokunmasalar da devletin idaresini üzerlerine aldılar. Göçebe Oğuzlar, başta başkent Merv ve Nişabur olmak üzere Horasan'ın önemli şehirlerini yağmalayarak tahrip ettiler. Şehirde bulunan birçok kütüphane ve imaret tahrip edildi. 548 / 1153-54 yılında şehre gelen Oğuzlar, önemli bir dirençle karşılaşmamış olsalar da şehri yağmalamaktan ve halktan birkaç bin kişi öldürmekten geri durmamışlardır. Oğuzların şehri istilasını Nişabur'da iç çekişmelerin alevlenmesine sebebiyet verdi. Şehrin sosyal sınıfları arasındaki mücadele mezhep çatışmasına dönüştü. Çıkan yangınlar ve yağma faaliyetleri birçok insanın ölümüne sebebiyet verdi.¹⁰⁶

Nişabur'u yaşanması zor bir şehir haline getiren çekişmelerde ana unsur ayaktakımı olarak isimlendirilen kesimdi. Başibozuk bir şekilde her türlü düzensizliği meşru kabul eden bu zümre bir süre sonra hedefine şehrin hâkimi pozisyonundaki Oğuzları aldılar. Ancak bu girişim şehirde yeni bir yıkımın başlangıcı oldu. Ayaklanmayı bahane eden Oğuzlar sayısı on binlerle ifade edilen yetişkin erkeği katlettiler. Mani camiinde namaz kılmakta olan 2.000 kişi diri diri ateşe verildi. İlâveten birçok kadın ve çocuk da esirleştirildi.¹⁰⁷

■ SENCER'İN VEFATININ ARDINDAN NİŞABUR

Sencer'den sonra onun ordusu, Sultan'ın kız kardeşinin oğlu Mahmud'u Nişabur'da tahta oturtarlarsa da, Müeyyed Ayepe-i Sencerî, Nişabur'u istila ederek Mahmud'u ortadan kaldırdı. Bu dönemde Horasan'ın tamamı Oğuzların elindeydi ve her türlü ihlali yapıyorlardı.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Hüseyinî, s. 66; Ahmed b. Mahmud, II, 51; Özgüdenli, s. 274. Terken Hatun 500.000 dinar, Emir Kumac 100.00 dinar karşılığında serbest bırakılmıştır (Hüseyinî, s. 66; Bundârî, s. 249, Ahmed b. Mahmud, II, 52).

¹⁰¹ Özgüdenli, s. 275.

¹⁰² İbnü'l-Esir, XI, 87; a. e., trc. XI, 85; Ahmed b. Mahmud, II, 52; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt V: İkinci İmparatorluk Devri*, T.T.K., Ankara, 1991, s. 337; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlı Devleti Tarihi*, T.T.K., Ankara, 2000, s. 55; Özgüdenli, s. 275.

¹⁰³ Köymen, V, 339-341; Kafesoğlu, *Harezşahlı Devleti Tarihi*, s. 55; Özgüdenli, s. 276.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esir, XI, 87; a. e., trc. XI, 85; Köymen, V, 342.

¹⁰⁵ Kafesoğlu, *Harezşahlı Devleti Tarihi*, s. 55-56; Özgüdenli, s. 276.

¹⁰⁶ Râvendî, s. 180; a. e., trc. 176; İbnü'l-Esir, XI, 177-178; a. e., trc. XI, 155; Agacanoğlu, s. 313, 315; Özgüdenli, s. 282-283.

¹⁰⁷ Bundârî, s. 254; İbnü'l-Esir, XI, 177-178; a. e., trc. XI, 155vdd.; Râvendî, s. 180-182; a. e., trc. 176-178; Agacanoğlu, s. 316.

¹⁰⁸ Reşidüddin, s. 105; a. e., trc. s. 185.

Selçukluların yıkılması, Horasan'ın birçok şehri için olduğu gibi, Nişabur için de son derece önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Oğuzlar tarafından yaklaşık on yıl boyunca yağmalanan bölge şehirleri bir daha eski parlak günlerine dönememişlerdir. Oğuzlar şehirden ayrıldıktan sonra, geride kalanlar birlikte hareket etmek yerine aralarındaki mezhep farklılıkları üzerinden birbirlerine düşmanlık sergilemişlerdir. Öyle ki, her gece, diğer grubun mahallesine baskınlar düzenlenip tahrip ediliyordu. Yaşanan kargaşa şehri o kadar derinden etkilemiştir ki, kılıç ve işkenceden kurutulanların yaşanan kıtlık ve veba sonucunda öldüğü kaydedilmektedir.¹⁰⁹

Oğuzların Nişabur'u işgalinin bir diğer olumsuz etkisi de ilim dünyasına olmuştur. 549 / 1154'de şehre gelen Oğuzlar, kütüphaneleri ateşe verdiler. Çıkan yangından ancak az sayıda kitap kurtarılabildi.¹¹⁰ 556 / 1161'de baş gösteren karışıklıklar sırasında Nişabur halkının malları yağmalanıp evleri tahrip edilirken zarar gören yerlerden birisi de Mescid-i Ukayl idi. Burada bulunan kitaplar da yağma ve talanda nasibini aldılar. Bütün bunlara ilaveten şehirde bulunan beş kü-

tüphane yakılmış, yedi kütüphane de yağma edilerek içerisinde bulunan eserler düşük meblağlara satılmıştır.¹¹¹

SONUÇ

Sahip oldukları gelenek ve kültür gibi ayırt edici meziyetler şehirleri sıradanlıktan çıkartıp her dönemde hükümdarların gözdesi ve idarenin merkezi konumuna yükseltmektedir. Bu durum şehirlere refah seviyesinin yükselmesi, imar edilme, her türlü hizmetten en üst seviyede yararlanma imkânı sağlamaktadır. Bununla birlikte idare merkezi olmaları veya bölgenin önemli yerleşim yeri özelliğine haiz olmaları şehirleri saldırıların ana hedefi haline de getirmektedir. Saydığımız bu özellikler Nişabur için de geçerlidir. Yeni kurulmakta olan Büyük Selçuklu devletin sistemleşmesinde önemli bir yeri olan Nişabur, ilk dönemde Selçukluların hüsn-i teveccühüne mazhar olup önemli bir kalkınma yaşasa da özellikle düzenin bozulduğu fetret döneminde ve de Sencer sonrasında yağmalanmaktan kurtulamamıştır. Bir anlamda şehir Selçuklular yönetiminde hem zirveyi hem de dibi görmüştür.

¹⁰⁹ Reşidüddin, s. 98; a. e., trc. s. 181.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, XI, 182; a. e., trc. XI, 158; Merçil, *Selçuklular –Makaleler-*, s. 140-141.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, XI, 271-272; a. e., trc. XI, 224; Merçil, *Selçuklular –Makaleler-*, s. 141.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname I-II*, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977.
- Agacanova, S. G., *Selçuklular*, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen, İstanbul, 2006.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Saîd Nefîsî, I-III, Tahran, 1326hş.
- Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- Demir, Mustafa, *Büyük Selçuklu Tarihi*, Sakarya Kitapevi, Sakarya, 2004.
- Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Basımevi, Ankara 1987.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Darü't-Tibaati'l-Amire, 1286.
- Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999.
- Hüsrev, Nasır, *Sefemame-i Nâsır Hüsrev*, trc. Abdülvehap Terzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966; çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, T.T.K., Ankara, 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kazvinî, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevî 750/1350, *Tarih-i Güzide*, Abdülhüseyin Nevâyî, Emir Kebir, Tahran, 1364hş.
- Köymen, Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt V: İkinci İmparatorluk Devri*, T.T.K., Ankara, 1991.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri*, 4. bsk., T.K.K., Ankara, 2011.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular -Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev.; Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul, 1971.
- Mirhând, Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Hândşâh, *Ravzatü's-Safâ*, Tahran 1339/1960.
- Nisabûrî, İmam Zahir'ed-Din, *Selçuknâme*, haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332hş..
- Nizamülmülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999.
- Özeydin, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, ISAM Yayınları, İstanbul, 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921.
- Reşidüddin, Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, yay. Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1960, çev. Erkan Gökusu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, yay. Ali Sevim, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1968, çev. Ali Sevim, T.T.K., Ankara, 2011.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012.